

प्रकरण दुसऱ्हे

आचार्य जावडेकर व त्यांचे
राजकीय तन्त्रज्ञान

प्रकरण दुसरे

आचार्य जावडेकर व त्यांचे राजकीय तत्वज्ञान

महात्मा गांधींनी राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या लढ्याचा जो कार्यक्रम देशापुढे ठेवला. तो टिळकांच्या चतुःसुत्री कार्यक्रमाचेच विकसीत रूप होते. परंतु महात्मा गांधींचा कार्यक्रम तथाकथित टिळक अनुयायांना मान्य नव्हता. त्यांच्याशी वैचारिक मतभेद पुकारून महाराष्ट्रातील सुशिक्षित वर्गात गांधी विचाराला प्रतिष्ठा मिळवून देण्याची फार मोठी कामगिरी आचार्य जावडेकरांनी आपल्या लेखनाने व विचारांनी बजावली.

आचार्य जावडेकरांनी १९३० च्या सत्याग्रहात भाग घेतला. त्याबद्दल त्यांना कारावसाची शिक्षा होऊन रत्नागिरीच्या तुरुंगात डांबण्यात आले. त्या ठिकाणी त्यांनी सखोल वाचन चिंतन केले व आपली वैचारिक बैठक पक्की केली. १९३२ मध्ये त्यांची रवानगा नाशिकच्या तुरुंगात करण्यात आली. या काळात त्यांनी मार्क्सवाद व गांधीवाद यांचा तौलनिकदृष्ट्या विचार करून त्यांचा सूक्ष्मपणे अभ्यास केला. जयप्रकाश नारायण, डॉ. लेहिया यांच्या सारखे समाजवादी विचारांकडे झुकलेले नेते तेथे होते. त्यांच्यामध्ये सखोल असे विचारमंथन होऊन काँग्रेस पक्षांतर्गत जी काँग्रेस समाजवादी पक्षाची स्थापना करण्यात आली. त्या विचारमंथनात आचार्य जावडेकरांचे महत्वाचे योगदान होते. १९३४ साली समाजवादी पक्षाची स्थापना झाल्यापासून अखेरपर्यंत आचार्य जावडेकर त्या पक्षाशी संबंधीत राहिले व त्याला वैचारिक योगदान देत राहिले.

आचार्य जावडेकरांच्या लेखनाने समाज सूत्र म्हणजे कोणत्याही वादात जे उचित व बुधीगम्य असेल ते स्विकारावे. पण असे करताना कोणत्याही सिध्दांताचा प्रजा अभिनिदेश

घेऊ नये व दोन चांगल्या विचारांचा समन्वय घालण्याचा प्रयत्न करावा. ते कोणत्या मर्यादिपूर्यंत परस्परपूरक असू शकतात ते मूळात जाऊन तपासून पहावे व शक्य असेल तर त्यांचा समन्वयाचा विचार मांडावा हे होय. म्हणूनच ते असे प्रतिपादन करतात की, सत्याग्रह व समाजवाद या दोन्ही विचारसरणीतील सामर्थ्य आणि औचित आळखले जाऊन हिंदी क्रांतीच्या कार्याचा प्रारंभ केला. तर या दोन्हींच्या सहकाराने म्हणजेच सत्याग्रही समाजवादाच्या प्रेरणेने लोकसत्ताक समाजवादाची सस्थापना होऊ शकेल. मार्क्सचा ऐतिहासेक जडवाद मान्य करतानाही त्याच्या तज्ज्ञानामागे आध्यात्मिक मूल्ये आहेत. सत्यनिष्ठ बुध्दी, प्रेममय अंतःकरण व तपशुद्ध आचरण हा सर्वच क्रांतिकारकांच्या विचारन्नरणीचा पाया असतो या मूल्यांसाठीच क्रांतिकारक समाज क्रांती घडवून आणण्यास मिध्द होतात म्हणून अध्यात्म किंवा गांधीवाद आणि समाजवाद यांच्यात समन्वय होऊ शकतो ही आचार्य जावडेकरांच्या विचारांची बैठक आहे. सत्याग्रही व समाजवादी या दोन्ही पक्षांनी परस्परांचे महत्व ओळखून हिंदी क्रांतीचे कार्य पुरे केले तर दोघांच्या सहकार्याने हिंदुस्थानात सत्याग्रही समाजवाद निर्माण होऊन समाजसत्ताक लोकशाहीची सस्थापना होऊ शकते असा आचार्य जावडेकरांनी सिध्दांत मांडला.

आचार्य जावडेकरकृत गांधीवादाची मांडणी -

आचार्य जावडेकरांनी स्वतंत्र प्रेजेने गांधीवादाची मांडणी केली आहे. त्यांनी आपल्या मांडणीत महात्मा गांधींना अभिप्रेत असलेला धर्म व राजकारण, राजकीय अहिंसा व सत्याग्रही क्रांतीमंत्र यांचा सविस्तर उहापोह केला आहे.

आचार्याच्या मते भगवत्‌गीता हा म. गांधींच्या स्फूर्तीचा झरा आहे. मानव जातीला व संस्कृतीला अध्यात्मीक अधिष्ठान येऊन तिच्या सर्व अंगोपांगाचे व्यवहार अध्यात्म वृत्तीने चालले पाहीजेत म्हणजेच संसारशास्त्राचा मोक्षशास्त्राशी मेळ घालण्यात आला पाहीजे हे

भगवतगितेतील अमृततत्व आहे हे गांधींना मान्य होते. म. गांधी जेंब्हा मानव संस्कृतीला धर्माचा आधार हवा असे म्हणतात. तेंब्हा धर्म म्हणजे समाजाची धारणा होय असे ते मानतात. जावडेकर पुढे म्हणतात की, सर्वांच्या हितासाठी झटणे हे धर्मबुद्धीत अभिप्रेत आहे. पुढे ही धर्म बुद्धी समाजातील सर्व व्यवहारात प्रणीत होऊ लागते व ज्या समाजातील सर्व व्यवहार स्वार्थबुद्धीने न होता धर्मबुद्धीने होत असतील तोच समाज सुसंस्कृत असतो. सर्व धर्माचे ध्येय समाजातील अन्याय, जुलूम, बंद पाडून त्याच व्यवस्थेची प्रस्थापना करणे हेच असते. या सर्वांचा आधार नीतीवर असतो. अशा प्रकारे सामाजिक कर्म म्हणजे सामाजिक नितीनियम असून धर्मच समाजाच्या सर्व अंगांची सुव्यवस्था राखून समाजाची धारणा करीत असतो.^१

गांधीवादात सत्यनिष्ठा व मोक्ष साधना यांचा अविभाज्य संबंध जडलेला आहे. गांधीजी, सत्यनिष्ठा हाच परमात्म प्राप्तीचा व लोकसंग्रहाचा सर्वश्रेष्ठ मार्ग आहे असे जगाला दाखवून देत होते. त्यांच्या मते सत्याची अनासक्त उपासना करणाऱ्याने समाजातून निवृत्त व्हावयाचे नाही तर समाजात राहून समाजातील सर्व व्यवहार सत्यनिष्ठेने होत राहतील याबद्दल सतत प्रयत्न करीत रहावयाचे म्हणून समाजातील सर्व अन्यायाचे व दुःखाचे निवारण करण्यास सत्यसंशोधन हाच एक खरा मार्ग आहे असे जावडेकर सांगतात. या सत्याच्या उपासनेसाठी अहिंसा हाच खरा मार्ग आहे. गांधी म्हणतात की हिंसा हा मानवाचा धर्म नाही तर तो पशूचा धर्म आहे. भेकडपणापेक्षा हिंसा श्रेष्ठ आहे असे त्यांचे मत आहे. सत्यासाठी अथवा न्यायासाठी अन्यायाविरुद्ध सतत लढले पाहिजे पण ते अहिंसेने लढले पाहिजे.

सारांश अहिंसेने अन्याय निवारणाचा लढा चालविण्याचे नवे सत्याग्रह हे शास्त्र म. गांधींनी निर्माण केले. त्यालाच गांधीवाद हे नाव आहे असे आचार्य जावडेकर प्रतिपादन करतात. त्यांच्या मते हा सत्याग्रह राजधर्मातून उगम पावलेला नसून तो यतिधर्मातून उगम

पावलेला आहे आणि म. गांधींनी त्याचा प्रवेश प्रजाधर्मात केला आहे. म. गांधींच्या मते, राजधर्म हा शस्त्रबलाने अन्याय निवारण करण्यासाठीच निर्माण झाला असून प्रजा धर्मातील अहिंसेच्या वृद्धीने राजकर्मातील हिंसा आपोआप कमी होईल. सत्याग्रहाचे ध्येय प्रजाधर्मातील अहिंसा वृद्धी करणे हे असून राजधर्मातील हिंसा ही शास्त्रमान्य असली तरी तिने खरी धर्म संस्थापना होऊ शकत नाही. प्रजाधर्माची अहिंसा वृद्धचे कार्य यतिवर्गाने करावयाचे असते. यतिवर्ग हा आत्मबलाने दुष्टांचे परिवर्तन करत असतो आणि सत्यासाठी आत्मक्लेश सहन करून दुसऱ्यांच्या अंतःकारणातील सत्यनिष्ठा जागृत करतो हे यतिधर्मातील तत्व म. गांधींनी सत्याग्रहाच्या तत्वज्ञानात गृहीत धरलेले आहे असे जावडेकर सांगतात.^३

आचार्य जावडेकरांच्या मते गांधीवादाचे अहिंसावाद हे वैशिष्ट्य नाही तर राजकीय अहिंसावाद हे आहे. ते म्हणतात की राजकारण म्हणजे हिंसावाद, राजधर्म म्हणजे दंडनीति आणि राज्यसंस्था संघटित शस्त्रवत अशी वचने प्राचीन ग्रंथात आढळतात. पण राजकारण म्हणजे केवळ राजधर्म नव्हे तर राजसंस्थेचे खरे अधिष्ठान शस्त्रबल नसून आत्मबल आहे. लोकसत्ता व समाजसत्ता हे अर्वाचीन राजकारणात निर्माण झालेले ध्येयवाद अंतिमदृष्ट्या अहिंसक समाजरचना निर्माण करण्यासाठी झटत आहेत आणि लोकसत्ताक राज्यपद्धती निर्माण केल्यावाचून राजकारणाला अहिंसावादी स्वरूप येऊ लागले असून लोकसत्येचे खरे भक्त अंतरराष्ट्रीय राजकारणातून युद्धसंस्था नष्ट करण्याचे प्रयत्न करीत आहेत. यातूनच राजकारणाने अहिंसा प्रविष्ट करणारा गांधीवाद जगापुढे आला आहे.^४ ते पुढे म्हणतात की म. गांधी हे राजकीय कर्मयोगी आहेत तरी ते राजधर्माने थाटलेले नाहीत. समाजधारणेत राजधर्मातील आद्यस्थान आहे व समाजाची धारणा राजधर्मातील हिंसेने होत नसून प्रजाधर्मातील अहिंसेने होत असते अशी त्यांची दृष्टी जाहे. म्हणून लोक आणि समाज ही जी क्रांतीकारक तत्वज्ञाने आधुनिक काळात निर्माण झाली आहेत त्यांना अभिप्रेत

असणारी स्वातंत्र्य, समता व बंधुभाव ही ध्येये प्राप्त करून घेण्यास हिंसावादी राजधर्म उपयोगी पडणार नसून प्रजाधर्मातील अहिंसावादी क्रांतीशास्त्रच उपयोगी पडू शकेल असे गांधीवादाचे मत आहे. आचार्य म्हणतात की गांधीवाद हा एक आंतरराष्ट्रीय क्रांतीवाद आहे. याच्या आधारानेच त्यांनी हिंदी लोकांना स्वातंत्र्याचा लढा यशस्वी करता येईल असे सांगितले. त्यांच्या मते हिंदुस्थानात सत्याग्रह नावाचे एक क्रांतीमंत्र वाढत आले असून या तंत्राचा आश्रय घेणारा राष्ट्रसभा हा पक्ष पुढे आला. १९४० साली म. गांधींनी राष्ट्रसभेचे नेतृत्व स्विकारले. बहिष्कार, कायदेभंग, करबंदी इ. कार्यक्रमाबरोबरच त्यांनी असहकार या अध्यात्मिकवृत्तीने त्यांनी हिंदी प्रजेचा लढा पुढे चालविला. निःशस्त्र प्रजा ही असहकार व कायदेभंग यांचा आश्रय करील. तर देशात क्रांती करील व संपूर्ण स्वातंत्र्य मिळवू शकेल मात्र तिने अत्याचाराचे व अहिंसेचे व्रत स्विकारले पाहिजे असे म. गांधींनी राष्ट्रसभेपुढे मांडले. ^१ गांधीवाद याही पुढे जाऊ असे म्हणतो की, कोणत्याही राष्ट्राला सत्याग्रहाने आपले रक्षण करता येत नसेल तर सशस्त्र युध्दाने तसे करणे हे त्याचे कर्तव्य आहे. हे खरे असले तरी सशस्त्र युध्दाने राष्ट्रीय स्वातंत्र्य व लोकशाही यांचे रक्षण करण्याचाही काळ आज उरलेला नाही. जगातील दोन चार राष्ट्रे सोडली तर आपले राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्याइतके शस्त्रबल व धनबल कोणत्याही राष्ट्रापाशी नाही. अर्थात अशा राष्ट्रांना आपले राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्यास शस्त्रबलाहून श्रेष्ठ असे साधन शोधून काढलेच पाहिजे आणि ते म्हणजे नस्त्याग्रह होय. सत्याग्रहाने परकीय शक्तीशी कसे लढावे हे राष्ट्रसभेने आजपर्यंत हिंदी जनतेला शिकविले आहे. म. गांधींनी शुद्ध सत्याग्रही व सबल सत्याग्रही असे भाग केले आहेत. शुद्ध सत्याग्रहींनी सत्ता संघटनांच्या बाहेर राहून जनतेच्या आत्मिक उन्नतीस ठीची चळवळ करावी असे त्यांचे मत आहे. तर सबल सत्याग्रहींनी एखादा स्वतंत्र पक्ष स्थापून किंवा लोकशाही समाजवादी पक्षात प्रवेश करून समाजवादी राजकारण करावे,

म्हणजे समाजवादी कायदे घडवून आणावेत आणि समाजवादी कायंक्रमासाठी चळवळ करावी असे जावडेकर म्हणतात. याबरोबरच शबल सत्याग्रहींनी सनाजवादी राजकारण करावे, शुद्ध सत्याग्रहींनी शुद्ध गांधीवादी राजकारण करावे मात्र योग्य तेथे शबल सत्याग्रहींना पाठींबाही द्यावा. जे सत्येचा गैरवापर करत असतील तर त्यांना विरोध कराव असे आचार्यांचे प्रतिपादन आहे. ते पुढे म्हणतात की शुद्ध सत्याग्रहींनीही राजकारण करायचे आहे. सत्यासन्यास म्हणजे राजकारण संन्यास नाही, त्याचप्रमाणे आपण ‘शुद्ध सत्याग्रही’ आहोत याचा त्यांनी अहंकारही बाळगू नये.

सत्तेचे राजकारण आणि सेवेचे राजकारण यापैकी कोणी कोणते करावे ते प्रत्येकाने आपापल्या प्रकृतिगुणानुसार ठरवावे अथवा आपल्या अंगच्या अध्यात्मिक बळाच्या विकासानुसार ठरवावे असेही आचार्य प्रतिपादन करतात.^९ आचार्य जावडेकरांच्या मते सविनय कायदेभंग हे सत्याग्रही क्रांती क्षेत्रातील अखेरचे शस्त्र आहे. पण त्याशिवाय दुसरेही एक प्रभावी अंग सत्याग्रहाला आहे ते म्हणजे असहकार. जुलमी अथवा अन्यायी सरकारशी अनत्याचारी असहकार हे एक प्रजेच्या हातातील प्रभावी शस्त्र आहे. आचार्य पुढे म्हणतात की, असहकाराने प्रस्थापित राज्यमंत्र बंद पाडण्याच्या अगोदर आपले स्वतंत्र राज्यमंत्र स्वार्थत्यागाने, संघटनेने व सहकार्याने निर्माण केले पाहिजे अशी म. गांधींची कल्पना स्पष्ट दिसून येते. राजकीय व आर्थिक दावा नष्ट करून आत्मबलाने स्वावलंबी राज्यमंत्र निर्माण करण्याच्या व अखेरीस सरकारी नोकरांना नोकर्या सोडण्यास व शेतकऱ्यांना करबंदी करण्यास सांगण्याचा हा कार्यक्रम आहे.

न. गांधींचा आत्मबलाच्या प्रभावासंबंधीचा विश्वास केवळ ब्रिटीश राज्यकर्त्यांना लागू पडतो असे मानणे बरोबर नाही. गांधीवादातील हा सिध्दांत नव राज्यकर्त्यांना

सामान्यपणे लागू पडतो अशीच गांधीवादाची श्रद्धा आहे. म्हणून गांधीवादाची उभारणी ही आत्मवलाच्या सिध्दांतावर झाली आहे असे जावडेकर म्हणतात.^९

आचार्य जावडेकरकृत मार्क्सवादाची मांडणी -

जावडेकरांच्या मते विश्वाची घटना आणि सामाजिक घडामोडी या दोहोंना लागू पडणारे असे चार सिध्दांत मार्क्सवादी मानतात. १. विश्वातील सर्व घटना एकमेकांशी संबंधित असतात. २. विश्वातील सर्व घटनांत गतिमानता आहे. ३. सर्व घटना द्वंद्वात्मक असतात, ४. बौद्धिक आंदोलनाचा सिध्दांत.

१. विश्वातील प्रत्येक घटना एकमेकाशी संबंधित असते. त्यामुळे विश्वातील इतर घटनांशो तिचे असलेले संबंध लक्षात घेतल्यावाचून तिच्या स्वरूपाचे नीट आकलन होऊ शकत नाही. या सिध्दांताला विश्व घटनेचा अद्वैत सिध्दांत म्हणता येईल. विश्वाच्या बुडाशी काही तरी एक तन्त्र आहे व त्यातून सर्व विविधता निर्माण झाली आहे हा विचार या सिध्दांतामागे आहे.

२. विश्वातील प्रत्येक घटना तिला पालटत असते, गतिमान अथवा परिवर्ती असते. विश्वाला जगत, संसार ही नावे ते गतिमान, प्रवाह किंवा पालटणारे आहे हा अर्थ व्यक्त करण्यासाठीच दिलेली असतात.

३. विश्वातील सर्व घटना द्वंद्वात्मक असतात हा तिसरा सिध्दांत होय. पण त्याला केवळ द्वंद्वात्मकतेचा आधार आहे हे खेरे नसून त्या सिध्दांतात प्रत्येक घटनेच्या बुडाशी असणाऱ्या एकत्वाचाही अंतर्भाव झालेला असतो असे आचार्याचे मत आहे. प्रचंड घटनेमध्ये जी गतिमानना असते तिचे कारण तिच्या अंतर्गत परस्पर विश्व धर्माचे जे खंड नित्य चालू असते त्या द्वंद्वात्मक आढळते असे हा सिध्दांत सांगतो. या अंतर्गत द्वंद्वामुळे त्या घटनेचा विकास

होता होता तिचे पूर्व स्वरूप नष्ट होते आणि तिला तहविरोधी असे नवे स्वरूप प्राप्त होते यालाच प्रमाणभेदातून प्रकारभेद निर्माण होतो असे म्हणतात.

४. बौद्धिक आंदोलनाचा सिध्दांत हा चौथा सिध्दांत होता. विश्वघटनेतील द्वंद्वातून प्रत्येक घटनेचा विकास होत असताना तिला परस्परविरुद्ध अशी स्वरूपे प्राप्त होतात. यामुळे कोणत्याही घटनेसंबंधीच्या मानवी विचारास परस्परविरुद्ध आंदोलने प्राप्त होऊन एकदा स्वीकारलेल्या सिध्दांताचा निषेध करावा लागणे आणि पुन्हा त्या निषेधाचाही विरोध करून पूर्वी स्वीकारलेल्या सिध्दांतासारखा भासणारा सिध्दांत मान्य करावा लागतो या तत्वास ‘निषेधाचा सिध्दांत’ असे नाव विरोधविकासी तर्कशास्त्रज्ञ देत असतात. मानवी विचारांची वाढ होत असता ती परस्परविरोधी तत्वांच्या आक्रमाने होत जाते आणि सिध्दांत प्रतिसिध्दांत आणि याचा समन्वय अशा आंदोलनात्मक पध्दतीने मानवाला सत्यसंशोधनाचा मार्ग आक्रमावा लागतो हे दाखवून देणे हेच या तर्कपध्दतीचे महत्व व श्रेष्ठत्व आहे असे आचार्य म्हणतात. युरोपीय बुद्धिमतावर हेगेलने पुरुज्जीवीत केलेल्या अध्यात्मवादाची जी पकड बसली होती तिच्यातून त्यांची मुक्तता करणे आणि हेगेलच्या इतिहास मीमांसेचा दुरुपयोग करून सामाजिक क्रांतीला विरोध करण्याचे जे प्रयत्न युरोपातील अध्यात्मवादी करीत होते त्याचे खंडन करणे हे मार्कर्सच्या भौतिकवादाचे ऐतिहासिक कार्य आहे असे आचार्य जावडेकर म्हणतात. त्यांच्या मते भौतिक व सामाजिक वस्तुसृष्टी आणि मानवाची विचारसृष्टी यापैकी केवळ पहिलीलाच सर्व कर्तृत्व देवून टाकावे आणि मानवाच्या विचारसृष्टीचे महत्व व कर्तृत्व नाकारावे असा मार्कर्सचा हेतू नव्हता. वस्तुसृष्टी व विचारसृष्टी या दोहोत्ती ह्याला विरोधविकासाचे तत्त्व दिसत असले तरी ऐतिहासिक घटनांवर मानवी विचारसृष्टोचा प्रभाव पडत नाही असे त्याचे मत नव्हते. म्हणूनच विचारसृष्टीला केवळ अभासात्मक व प्रभावहीन ठरविणाऱ्या यांत्रिक भौतिकवादाच्या त्याने बुद्धिपूर्वक त्याग

केला. मानवी विचार, त्याचे स्वातंत्र्य आणि मानवाचे स्वयंकरूत्व यांचा परब्रह्माच्या संकल्पसृष्टीत अध्यात्मवादी लोप करतात म्हणून त्याने अध्यात्मवाद सोडून भौतिकवादाचा आश्रय केला आणि यांत्रिक नियतिवादाच्या पकडीत मानवाचे विचार स्वातंत्र्य व स्वयंकरूत्व नष्ट होऊ नये म्हणून भौतिकवादात स्वयंविकासाचे अथवा विरोधविकासाचे तत्व समाविष्ट केले. मानवाला स्वतःच्या करूत्वाने आपला इतिहास बनविता येते आणि भौतिक व सामाजिक घटनांवर प्रभुत्व संपादन करता येते याबद्दल त्याला शंका नव्हती. मात्र मानवाच्या या स्वातंत्र्याला व करूत्वाला भौतिक व सामाजिक सृष्टीतील विषयांची व त्या नियमांच्या ज्ञानाची मर्यादा आहे हे मार्क्सला दाखवून द्यावयाचे होते.

आचार्य जावडेकर म्हणतात की, परिस्थितीतील परिवर्तनाबरोबर आपल्या विचारातही परिवर्तने घडवून आणली तरच त्याची सत्यनिष्ठा जागृत आहे असे म्हणता येईल. वस्तुसृष्टीचे प्रतिबिंब म्हणता येईल. विचारसृष्टीत पडत असते व पडत राहिले पाहिजे या तज्ज्ञाकडे लक्ष देऊन च मार्क्सने आपले विरोध विकासी भौतिक तर्कशास्त्र बनविले. त्यात वाद्य वस्तुसृष्टीतील किंवा परिस्थितीतील परिवर्तनाची प्रतीबींबे विचारसृष्टीत पडतात यावर भर दिला आहे.

मार्क्सने मानवसमाजाच्या इतिहासाची जी भौतिक मिमांसा केली आहे, त्याचे विवेचन हो आचार्य जावडेकरांनी आपल्या मार्क्सवादाबद्दलच्या मांडणीत केलेले दिसून येते. त्यांच्या म्ते मानवसमाजात एके काळी नरमांसभक्षण रुढ होते. त्यानंतर तो प्रघात निषिध्द ठरला. बालांतराने इतर प्राण्यांचा मांसाहारही अनिष्ट वाटू लागला. मृगाच्या वृत्ती सोडून मनुष्य शेतोवर उपजिवीका करू लागला. त्यानंतर त्याची कर्मकभावना व बंधुभावना वाढत जाऊन एकमेकासंबंधीची अहिंसावृत्ती निरनिराळ्या रूपाने प्रकट होऊ लागली. ही सर्व स्थित्यांतरे वडून येण्यास मानव समाजाच्या उत्पादन सामर्थ्यात जी भर पडली आहे व उत्पादन

पद्धतीत ज्या सुधारणा घडून आल्या आहेत त्याचे फार मोठे सहाय्य झाले आहे. या गोष्टीकडे मार्क्सने आपले लक्ष वेधलेले आहे. जावडेकर पुढे म्हणतात की मानव समाजाच्या एकंदर संस्कृतीचा आधार त्यातील उत्पादन पद्धती, त्या उत्पादन पद्धतीतून निर्माण होणारे आर्थिक संबंध आणि सामाजिक कर्तव्ये ही आहेत. ही उत्पादन पद्धती मनुष्याच्या भौतिक ज्ञानाब्नोबर बदलत जाते आणि मनुष्याचे धनोत्पादन सामर्थ्यही वाढत जाते. उत्पादन सामर्थ्यांचा विकास आणि उत्पादन पद्धतीची सुधारणा होत गेली तरच मानवसमाजाची संस्कृती वाढत जाते. नाही तर उत्पादन सामर्थ्याच्या न्हासाबरोबर त्याच्या एकंदर समृद्धीचा न्हास होऊन ती विनाश पावू लागते. मानवामानवामध्ये समतेचे, स्वातंत्र्याचे व बंधुभावनेचे संबंध निर्माण होणे ही मानवसंस्कृतीच्या उन्नतीची दिशा आहे. हे मत मार्क्सवाद्यांना मान्य आहे. पण हे स्वातंत्र्याचे, समतेचे व बंधुभावनेचे ध्येय लोकशाहीच्या क्रांतिकारकांनी अनेक वर्षे पुकारले असताही अद्याप मूर्त स्वरूपास का येत नाही याचा विचार करीत असता मार्क्सल असे दिसून आले की मानवसमाजाची अगदी प्राथमिक अवस्था सोडून दिल्यास त्याच्या समाजघटनेत वर्गभेद बद्दमूल झालेला आहे. प्रचंड मानवसमाजात बहुसंख्या जनता कष्टजीवी असून या बहुसंख्य जनतेच्या कष्टातून निर्माण होणाऱ्या संपत्तीचा काही अंश एक अल्पसंख्य वर्ग परंपरागत मालकी हक्काने व बिनकष्टाने उपभोगित असतात. या मालक वर्गाला बिनकष्टाने मिळणारी संपत्ती सुरक्षित ठेवून तिचे समर्थन करण्याचे कार्य राज्यसंस्था आणि धर्मसंस्था या करीत असतात. अशा प्रकारे आजपर्यंतच्या सर्व मानव संस्कृती वर्गभेदाने दुर्भंगलेल्या आणि सामाजिक व आर्थिक विषमतेवर उभारलेल्या आशा आहेत. प्रत्येक समाजात कष्टजीवी सामान्य जनता इच्छेने अथवा अनिच्छेने आपल्या कष्टातून निर्माण होणाऱ्या संपत्तीचा अंश मूठभर धनिक वर्गाच्या पदरात टाकीत असतो आणि हा अल्पसंख्य धनिक वर्ग स्वामित्वाच्या हक्काने या परकष्टार्जित व सामाजिक विषमतेचा व्यवहार

समाजधारणेला आवश्यक व पोषक आहे असे मानून राज्यसंस्था, धर्मसंस्था व नीती यांनी त्याला आजपर्यंत मान्यता दिलेली आहे यालाच उद्देशून मार्क्स असे म्हणतो की ‘आजपर्यंतचा मानवस्माजाचा इतिहास हा एक वर्गयुधाचा इतिहासच आहे’ आणि या वर्ग युधात धर्मसंस्था, राज्यसंस्था व सामाजिक रुढी, नीतिशास्त्र यांनी दलित जनतेचा प्रश्न न स्वीकारता तिचे दमन करणाऱ्या धनिक वर्गाचाच प्रश्न स्वीकारलेला आहे. आजपर्यंत ज्या क्रांत्या घडून आल्या त्या क्रात्यांचे स्वरूपही वर्गभेद नष्ट करण्याचे नसून समाजात वरिष्ठ व कनिष्ठ असे दोन वर्ग कऱ्यम ठेवून एका वरिष्ठ वर्गाच्या हातची सत्ता काढून ती दुसऱ्या वर्गाच्या हाती द्यावयाची व त्या दुसऱ्या वर्गाला वरिष्ठ बनवावयाचे अशाच प्रकारचे होते. लोकशाही क्रांती हीसुधा त्या नियमाला अपवाद नसून तिने अद्यापि वर्गभेद नष्ट केलेला नाही. यामुळे प्राचीन काळापासून चालत आलेला वर्गकलह भांडवलदार लोकशाहीत तसाच चालू असून त्याचे फक्त स्वरूप बदललेले आहे. मात्र भांडवलशाही उत्पादन पद्धतीमुळे हा भांडवलदार व कामगारत्र्यांत वाढत जाणारा वर्गकलह लवकरच निकरास येऊन बहुसंख्य कामगार अल्पसंख्य भांडवलदार वर्गाच्या हातची सत्ता व संपत्ती हिरावून घेईल. या समाजवादी क्रांतीचे स्वरूप आजपर्यंत होऊन गेलेल्या सामाजिक व राजकीय क्रांत्याहून अगदीच भिन्न होईल. कारण बहुसंख्य कामगार वर्ग हा समाजाच्या तळाशी असणारा सर्वात कनिष्ठ व निकृष्ट वर्ग असल्यामुळे तो ज्यांच्यावर आपला वरिष्ठपणा गाजवू शकेल असा दुसरा वर्गच यापुढे सनाजात राहणार नाही. त्यामुळे समाजातील वर्गभेद कायमचा नष्ट होऊन वर्गहीन समाज अस्तित्वात येईल आणि वर्गसंस्थाच नष्ट झाल्यामुळे या संस्थेच्या अस्तित्वाबरोबर जन्मास बालेली, तिच्या विकासाबरोबर वाढत गेलेली राज्यसंस्था तिच्या विनाशाबरोबर नाश पाकेल. ही वर्गसंस्था ऐतिहासिक काळात समाजधारणेला सापेक्ष दृष्टीने उपयुक्त ठरलेली आहे. हे मत मार्क्सवादास मान्य आहे. पण तीच एकेकाळी उपयुक्त ठरलेली

वर्गसंस्था आजच्या समाजाला घातक ठरत आहे आणि तरीही आजच्या समाजरचनेत वरिष्ठ बनलेला भांडवलदार वर्ग ती संस्था टिकवून धरण्यासाठी राज्यसंस्थेवर आपला प्रभाव पाहून समाजवादी क्रांती दडपून टाकीत आहे. पण या त्याच्या प्रयत्नात त्याला यश येणार नसून सर्व जगातील कामगार वर्ग आज ना उद्या एक होऊन ही क्रांती घडवून आणतील अशी मार्क्सची भौतिक इतिहासमिमांसा आहे असे आचार्य जावडेकर प्रतिपादन करतात. तेंव्हा त्याचा अर्थ श्रमविभागणीच्या तत्वानुसार निरनिराळे कामे निरनिराळ्या वर्गांमध्ये विभागून देणे यामुळे जे वर्गांकरण समाजात निर्माण होते ते वर्गांकरणच नाहीसे करावे आणि प्रत्येकाच्या जीवनास लागणाऱ्या सर्व वस्तू ज्याच्या त्याने निर्माण कराव्यात असा होतो. व्यवसायभेद असला तरी प्रत्येकाने आपल्या गुणानुसार समाजाची सेवा करावी आणि त्या सेवेचे फल म्हणून समाजाने प्रत्येकाच्या गरजा भागवाव्यात असे मार्क्सवादी वर्गहीन समाजाचे अंतीम ध्येय आहे. त्यात श्रमविभागजन्य वर्गांकरणास विरोध नाही. केवळ स्वामित्वावर आधारलेले फल संपादन करण्याचे मार्ग बंद करावेत आणि मालक मजुर असा उत्पादनपद्धतीत निर्माण होणारा वर्गभेद नाहीसा त्हावा एवढेच मार्क्सवादास अभिप्रेत आहे.

गांधी आणि मार्क्स - समन्वय -

गांधीवाद व मार्क्सवाद या दोन विचारप्रणालीत विरोध आहे पण त्या दोहोंनाही अती शोषणरद्दित समाज अभिप्रेत आहे. कारण या दोन्ही मूलतः मानवतेच्या प्रेमावर आधारलेल्या आहेत. या साच्यावरच जावडेकरांनी त्या विचारसरणीतील समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केला आहे.

मार्क्सवाद हा एक विकास न पावणारा जडस्वरूपी अंतिम सिधांत नसून तो एक विशिष्ट कांतिकारक दृष्टीकोन आहे व त्या दृष्टीकोनास अनुसरून मार्क्सीने मांडलेला सिधांतात भर घातली तरीही त्याला मार्क्सवाद म्हणण्यास हरकत नाही असे मानणारे अनेक लोक

आहेत. अशी वस्तुस्थिती असल्यामुळे मार्कर्सच्या विशिष्ट दृष्टीकोनाचा महात्मा गांधींच्या दृष्टीकोनाशी समन्वय साधणे अथवा गांधीवादी दृष्टीकोनापासून प्राप्त होणाऱ्या नव्या दृष्टीने मार्कर्सवादात भर घालणे हेही शक्य आहे अथवा मार्कर्स व गांधी या दोघांच्या दर्शनांचा समन्वय होणे शक्य आहे असे आचार्य जावडेकर म्हणतात-

गांधी व मार्कर्स यांच्यातील साम्य व विरोधाची स्थळे दाखविताना आचार्य म्हणतात, वर्गविहीत समाज हे दोघांचेही ध्येय आहे तरी गांधींना अहिंसा हेच साधन हवे, अकष्टार्जित धन म्हणजे चोरी व संग्रहाची प्रवृत्ती त्याज्य असे दोघांचेही मत असले तरी याबाबत गांधीवादाच्या कल्पना अस्पृष्ट, अवास्तव व अव्यवहार्य आहेत. समाजातील मालमत्तेची कायदेशीर व्यवस्था व अंतिम नीतिमत्तेचे स्वरूप याबाबत या दोघांच्या कल्पनांत फरक आहे.

आचार्य जावडेकर पुढे म्हणतात, दंडहीत समाजाची अवस्था प्राप्त होण्यासाठी प्रथम राजकीय लोकशाही व आर्थिक समता यांची संस्थापना केली पाहिजे. त्याबाबत मार्कर्स व गांधी यांचे एकमत आहे. परंतु वर्ग कलहात्मक सशस्त्र क्रांतीनेचे ते साध्य होऊ शकेल अशी मार्कर्सची विचारसरणी आहे तर अहिंसक व अनत्याचारी क्रांतीच्या मागाने ते साध्य होईल असा गांधींचा सिध्दांत आहे. राज्य शासन व क्रांतिशासन म. गांधींनी टाकलेली ही महत्वाची भर असून तिच्याच आधारावर जे मार्कर्सवादाला साधणार नाही ते साध्य करून दाखविण्याची जबाबदारी पार पाडता येणार आहे. मार्कर्सवादाची मूळ प्रेरणा लोकशाही क्रांतीची पूर्तता हीच असली तरी त्याची सशस्त्र क्रांतिवरील निष्ठा लोकशाहीस मारक आहे. इतिहास मीमांसा व वर्गयुद्ध याबाबतीतही मार्कर्स व गांधी यांच्या विचारात समन्वय होऊ शकतो असे आचार्यांचे मत आहे. त्यांच्या मते मार्कर्सने भौतिक मीमांसा केली आहे.

गांधींचा याबद्दलचा दृष्टिकोन त्यांच्या एकंदर जीवनविषयक दृष्टिकोनाशी सुसंगत म्हणजे अध्यात्मिक आहे.

आचार्य जावडेकरांचे प्रतिपादन असे आहे की, गांधी आणि मार्क्स हे दोघे मानवसमाजशास्त्राच्या इतिहासाकडे कोणत्या दृष्टीने पहात आहेत आणि आजपर्यंतच्या मानव समाजाच्या चरित्रातील दीर्घकालीन घडामोर्डीचे व त्यांच्या प्रगतीचे निरीक्षण करून त्यांनी त्याची मीमांसा केली आहे. यापैकी कोणतीही एक मीमांसा खरी व दुसरी खोटी ठरेल असे त्यांना वाटत नाही.

आचार्य जावडेकर पुढे म्हणतात की ज्याप्रमाणे मानवी जीवनाचा सर्वांगीण उलगडा करावयाचा तर त्यांच्या जीवनातील भौतिक व आत्मिक अशा दोन्हीही प्रेरणांचा विचार करतच तो करावा लागतो. त्याचप्रमाणे एकंदर मानवसमाजाच्या चरित्राचे वर्णन करून त्याचे रहस्य उलगडावयाचे तर मानवी इतिहासाची मीमांसा भौतिक आणि आत्मिक या दोन्हीही दृष्टीचा उपयोग करून केली पाहिजे व त्याचा योग्य समन्वय साधूनच याचे रहस्य उलगडले पाहिजे. तसेच मानव समाजाच्या संस्कृतीचा विकास आणि त्याच्या प्रगतीचा एकंदर प्रवाह अहिंसेच्या दिशेने होत आहे व झाले पाहिजे हे गांधीजींचे मत मार्क्सवाद्यांनी मान्य केले पाहिजे आणि आजपर्यंतची मानवसमाजाची संस्कृती वर्गभेदांनी दुभंगलेली व आर्थिक-सामाजिक विषमतेवर उभारलेली अशी होती व आजही ती तशीच आहे हे मार्क्सवाद्यांचे मत गांधीवाद्यांनी मान्य करून मानवी समाजाच्या इतिहासाची मीमांसा शास्त्रीय व वास्तववादी दृष्टीने करण्यास शिकले पाहिजे. मार्क्सच्या इतिहास मीमांसेचे एकांगीपण आज सर्वमान्य झाले आहे. हे खरे असले तरी वर्गसंस्थेची उत्पत्ती, अभिवृद्धी आणि विलय यासंबंधी त्याने केलेले विवेचन राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र व इतिहासशास्त्र यांना आत्मसात करून केलेले आहे. गांधीवाद्यांनाही हा पोष मार्क्सवाद्यांपासून आत्मसात करण्याची आवश्यकता आहे.^{१३}

सारांश आचार्य जावडेकरांनी गांधीवादाचा स्वीकार आंधळेपणाने केलेला नाही. त्याचप्रमाणे गांधींनाही अभिप्रेत असलेल्या समाजवादी मार्क्सने जी शास्त्रीय बैठक उपलब्ध करून दिली होती तिचेही त्यांना आकर्षण आहे. मार्क्स हा जडवादी असला तरी अध्यात्माच्या मुळाशी जी मूल्ये असतात ती त्यालाही अभिप्रेत होती असे आचार्यांचे मत आहे. म्हणून गांधीवाद आणि मार्क्सवाद यांचा समन्वय साधून सत्याग्रही समाजवादाचे तत्वज्ञान प्रवृत्त केले पाहिजे यावर ते भर देतात.

आचार्य जावडेकरांचा सत्याग्रही समाजवाद -

म्हाराष्ट्रातील लोकशाही समाजवादी विचारांच्या विकासात आचार्य श. द. जावडेकर यांनी मोलाची भूमिका बजावली. लोकशाही समाजवादी पक्षातील नेत्यांशी त्यांचे ज्वळचे संबंध होते. त्यांनी आपल्या विचारात गांधी आणि मार्क्स यांच्या विचारांचा समन्वय करून सत्याग्रही समाजवाद हे नवे तत्वज्ञान मांडले. राजकीय तत्वज्ञानाचा एवढा मूलगार्म विचार आचार्य जावडेकर यांच्या व्यतिरिक्त इतरांनी केला होता असे वाटत नाही.

आचार्यांनी असे दाखवून दिले आहे की, युरोपीय लोकशाहीने व राष्ट्रवादाने साम्राज्यवादी आणि भांडवलशाही रूप धारण केले आणि भांडवलशाहीवर तोडगा म्हणून हिंसक क्रांतीचा पुरस्कार करणारी मार्क्सवादी तत्प्रणाली पुढे आली. परंतु भारतातील लोकशाहीला असे विकृत क्लण लागू न देता तिचे शुद्ध स्वरूप टिकून रहावे हा विचार येथे स्वातंत्र्य लढयाच्या काळातच मूळ धरु लागला होता. गांधीजींची विचारसरणी यासंदर्भात अशी होती की भारतीय राष्ट्रवादाचे व लोकशाहीचे स्वरूप विशुद्ध राखावयाचे असेल तर त्यांना अहिंसा व सत्याग्रह यांचे अधिष्ठान असले पाहिजे व असे अधिष्ठान दिले तरच राष्ट्रीय लोकशाहीची परिणती समाजवादी लोकशाहीत होईल. याला अनुसरूनच आचार्य जावडेकरांनी आपले सत्याग्रही समाजवादाचे तत्वज्ञान विकसीत करण्याचा प्रयत्न केला.

आचार्य जावडेकर म्हणतात, “सत्याग्रही तत्त्वज्ञान हे पाश्चात्य देशांतील व्यक्तिवाद, राष्ट्रवाद व समाजवाद यापैकी कोणत्याही एका तत्त्वज्ञानाशी समानरूप नाही. ते एक स्वतंत्र राजकीय व सामाजिक तत्त्वज्ञान आहे. तथापि त्याला व्यक्तिवाद, राष्ट्रवाद व समाजवाद या तत्त्वज्ञानांपैकी कोणकोणती तन्त्रे कोणत्या स्वरूपात व किती प्रमाणात मान्य होण्यासारखी आहेत याचा विचार करणे आवश्यक आहे.” आचार्य पुढे म्हणतात, “सत्याग्रही तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप बच्याच अंशी प्युरिटन पंथाच्या तत्त्वासारखे आहे. प्युरिटन धर्मपंथातून धर्मस्वातंत्र्य, मनस्वातंत्र्य व बुद्धिस्वातंत्र्य या तत्त्वाचा उद्भव झाला तसेच भौतिक सुखाची अभिलाषा व विलासवृत्ती याचा त्यांना विरोध होता. राजाजेपेक्षा परमेश्वराची म्हणजेच आपल्या आंतरात्म्याची आज्ञा अधिक श्रेष्ठ आहे असे ते लोक मानीत असत. त्यांनी प्रत्येकाच्या अंतःकरणात परमेश्वर वसत आहे या तत्त्वाचा अवलंब करून अनियंत्रित राजसत्ता उल्थून टाकली आणि तेथे लोकसत्ता स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला. तथापि यासाठी त्यांनी सशस्त्र क्रांतीचा उपयोग केला. तसेच भौतिक सुखे व विलासवृत्ती यांचा समाजातून उच्छेद करण्याच्या कामी लोकांवर सक्रीची राजकीय बंधने घातली. पुढे कालांतरने लोकांना सकतीने विलासनिवृत्त करण्याच्या प्रयत्नांचा वीट येऊन प्युरिटन तत्त्वज्ञानविरुद्ध लोकमत खवळले म्हणून आचार्य म्हणतात की, सत्याग्रही तत्त्वज्ञान अहिंसेवर आधारलेले असल्यामुळे ते सशस्त्र क्रांतीच्या विरुद्ध आहे. तसेच त्यास कायद्याच्या बाह्यशक्तीने समाजाची विलासवृत्ती नष्ट होईल असे वाटत नाही. प्युरिटन तत्त्वज्ञान आत्मबल, बुद्धिबल व शस्त्रबल या सर्वांचा उपयोग आपल्या तत्वांच्या प्रस्थापनेसाठी करीत असे पण सत्याग्रही तत्त्वज्ञान केवळ आत्मबल व बुद्धिबल त्यांचाच उपयोग करू शकते. शस्त्रबलाने सकतीने केलेली सुधारणा टिकाऊ नसते हे ओळखून सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग त्याने सोडून दिलेला आहे. सत्याग्रही तत्त्वज्ञानात क्रांतीकारक व्यक्तिवाद आहे पण ही क्रांती अनत्याचारी अहिंसात्मक आहे असे आचार्य जावडेकरांचे प्रतिपादन आहे.

व्यक्तिवादी तत्त्वज्ञानातील लोकसत्तेचे तत्त्वही सत्याग्रही तत्त्वज्ञानास मान्य आहे.

पण या लोकसत्तेला अहिंसेचे व सत्यनिष्ठेचे अधिष्ठान असले पाहिजे असा त्याचा आग्रह आहे. लोकसत्तेचा कारभार लोकमतानुसार होत असतो आणि या लोकमतास योग्य व अयोग्य वळण लागत जाईल तसा तो कारभारन्याय्य व अन्याय बनत असतो. त्यासाठी लोकसत्तेखाली लोकमत बनविणारे व त्यास वळण लावू इच्छिणारे जे लोकनायक असतील त्यांच्यावर सत्यनिष्ठेची व अहिंसावृत्तीच्या पालनाची फार मोठी जबाबदारी पडते असे आचार्य म्हणतात. त्यांच्या मते, लोकसत्तेखाली निर्माण होणारे निनिराळे पक्ष आणि आपली मते सामान्य जनतेस पटवून देण्यासाठी होणारे प्रयत्न यात असण्याची लोभाची द्रेषाची जितकी भेसळ होत जाईल तितक्या मानाने लोकमताची गंगा अधिकाधिक गढूळ होत जाईल आणि देशाचा राज्यकारभार पवित्र करण्याचे तिचे कार्य योग्य ग्रकारे होणार नाही म्हणून वैयक्तिक किंवा वर्गीय स्वार्थ लोभ, मोह किंवा द्रेष या दोन मनोवृत्ती दूर ठेवण्याची सवय लोकांच्या बुध्दीला लावली पाहिजे. जावडेकर पुढे म्हणतात “युग्मीय लोकसंत्तेची उभारणी मालमत्तेच्या हक्कांना त्रिकालाबाधित स्वरूप देण्याच्या सिध्दांतावर करण्यात आली आणि जेंव्हा या मालमत्तेच्या हक्कात बदल करण्याचा केंवा परिस्थितीनुस्प क्रांती करण्याचा प्रसंग उद्भवला तेंव्हा ती लोकसत्ता डळमळू लागल. वैयक्तिक मालमत्तेच्या हक्कास त्रिकालाबाधित स्वरूप देण्याची कल्पना सत्याग्रही तत्त्वज्ञानाशी विसंगत आहे. किंवद्दना समाजाच्या क्रमशक्तीतून निर्माण होणारी सर्व संपत्ती सामाईक आहे. तिच्यापैकी कोणास किती भाग उपभोगू द्यावयाचा हे समाजानेच ठरविले पाहिजे. उत्पादक क्रम केल्याविना कोणासही सामाजिक संपत्तीचा उपभोग घेण्याचा अधिकार नाही आणि आपल्या आवश्यक गरजांहून अधिक संपत्तीचा उपभोग घेणे कायदेशीरवृष्ट्या संमत असले तरी नैतिकवृष्ट्या ती चोरी आहे असा सत्याग्रही तत्त्वज्ञानाचा आदेश आहे.

व्यक्तिवाद व लोकसत्ता या दोहोंचा अहिंसेशी फार निकटचा संबंध आहे असे आचार्ये म्हणतात. त्यांच्या मते विचार, आचार व प्रचार या गोष्टीने विशिष्ट स्वातंत्र्य असल्याशिवाय लोकमतावर अधिष्ठीत असलेली लोकसत्ता चालू शकत नाही. ज्या लोकसत्तेखाली नागरिक स्वातंत्र्य नाही. या दृष्टीने विचार, आचार व प्रचार यांचे स्वातंत्र्य हा लोकसत्तेचा आधार आहे. परंतु त्याबरोबरच हे स्वातंत्र्य अहिंसेने उपभोगल्याविना राज्यात शांतता नांदू शकत नाही आणि शांततेच्या अभावी लोकसत्ताक राज्यपद्धती टिकू शकत नाही. नारांश अहिंसा व लोकसत्ता यांचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे.

भारतातील राष्ट्रवाद हा खच्या अर्थाने प्रगमनशील करावयाचा असेल तर त्यास समाजवदाची दिक्षा दिली पाहिजे असे जावडेकरांचे मत आहे. त्यानुसार त्यांनी हिंदी राष्ट्रवादाळा समाजवदाची जोड देण्याचा प्रयत्न केला. त्यांचा राष्ट्रवाद हा पूर्णपणे धर्मनिरपेक्ष होता. तसेच त्यांच्या राष्ट्रवादात, लोकशाही आणि व्यक्तिच्या स्वयंनिर्णयाच्या मूल्याला अनन्यसाधारण असे महत्व देण्यात आले आहे. आचार्यांच्या मते भारतीय राष्ट्रवाद हे भारतीय प्रबोधन चळवळीचे अपत्य असून राजाराममोहन रॅय यांच्यापासून म. गांधी यांच्यापर्यंतच्या विचारवंतांनी त्यांचा विकास केला आहे. तसेच हिंदी राष्ट्रवादाची स्थिती लोकसत्ताविरोधी राष्ट्रवादाच्या परिपोषास अनुकूल नसून लोकसत्ताक राष्ट्रवादास अनुकूल आहे हे आजपर्यंतच्या इतिहासावरून सिध्द झाले आहे. याच इतिहासाच्या पायावर भावी हिंदी राज्कारणाची इमारत उभी करावयाची असेल तर येथील लोकसत्ताक राष्ट्रवादाला लवकरच समाजसत्ताक स्वरूप प्राप्त होणे आवश्यक आहे. याची कारणमिमांसा करताना जावडेकर म्हणतात की, लोकसत्तेचे ध्येय सरंजामदार वर्गाशी मध्यम व्यापारी वर्गाचा जो कलह झाला त्यातून निर्माण झाले असून त्याची तत्वे सरंजामदार व वतनदार वर्गाच्या स्वार्थाला मारक आहेत. या वर्गाने हिंदी स्वराज्याच्या लढ्याचे नेतृत्व स्वीकारले असते व

दिवर्सेदिवस तो वर्ग लढयात अधिकाधिक गोवला गेला असता तर या लढयाला लोकसत्ताक स्वरूप प्राप्त झाले नसते. हिंदी राष्ट्रसभेची चळवळ निर्धन शेतकरी वर्ग आणि कनिष्ठ मध्यमवर्ग यांच्या आधारावरच पोसली आहे. आचार्य पुढे म्हणतात की कामकरी वर्ग त्यात सामील झालेला नसून त्याचे नेतृत्व करु इच्छिणाऱ्या कम्युनिष्ट पुढाऱ्यांच्या डोक्यात रशियातोल कामगारशाहीचे ध्येय वावरत आहे. कामगारशाहीचा सिध्दांत हा समाजवादाचा एकमेव आधारभूत सिध्दांत नसून समाजसत्ता व लोकसत्ता यांच्यातील विरोधही नेहमीचा नाही याची जाणीव ठेवून कम्युनिष्टांनी हिंदुस्थानातील लोकसत्ताक राष्ट्रवादाशी सहकार्य केले पाहिजे. तसेच हिंदी राष्ट्रवाद्यांनी समाजसत्ता हा लोकसत्तेचा अपरिहार्य परिणाम आहे याची जाणीव ठेवून युरोपचे अंधानुकरण करून समाजसत्तेच्या भीतीने लोकसत्तेलाही लाथाडायाची वृत्ती न ठेवता हिंदुस्थान एका राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या लढयात सापडला असल्याने त्याच्यात उदयास येणारा समाजवाद वर्गयुद्ध आणि कामगारशाही या स्वरूपाने येणार नसून तो राष्ट्रवाद व लोकसत्ता यांच्या पावलावर पाऊल टाकून येणार आहे हे समाजव दी नेत्यांनी ओळखणे गरजेचे आहे. तसेच राष्ट्रवादाच्या परिपोषास वर्गयुद्ध मारक आहे अणि तित राष्ट्रात राष्ट्रवाद हीच क्रांतीकारक राजकीय शक्ती असणार हे मान्य करूनही समाजवादाच्या उघड पुरस्कारानेच सशस्त्र वर्गयुद्ध टक्केल आणि वर्गकलहाला शांततावादी क्रांतीचे न्वरूप प्राप्त होऊ शकेल असे आचार्य जावडेकरांचे प्रतिपादन आहे.

नत्याग्रही राष्ट्रवादाबध्दल जावडेकर म्हणतात की, हा राष्ट्रवाद अंतर्मुख असल्यामुळे त्याला वाक्रमणशील व लष्करी स्वरूप प्राप्त होणे शक्य नाही. म. गांधींनी सत्याग्रही तन्त्वज्ञानाने हिंदुस्थानातील राष्ट्रवाद व व्यक्तिवाद यांचा समन्वय केला आहे. सामाजिक समता, लोकसत्ता व व्यक्तिस्वातंत्र्य हा भारतीय राष्ट्रवादाचा आधार बनलेला आहे. प्रागतीक व्यक्तिवाद्यांचे सनदशीर राजकारण व क्रांतीकारक राष्ट्रवाद्यांचे सशस्त्र राजकारण दोहोतील

श्रेष्ठ उशाचा अंतर्भाव सत्याग्रही निःशस्त्र क्रांतीवादात झाला आहे आणि यापुढे हिंदुस्थानात समाजवादी तत्त्वज्ञानाचा राष्ट्रवादी तत्त्वज्ञानाशी समन्वय कण्याचे कार्य व्हावयाचे आहे आणि हे कार्य करण्यास सत्याग्रही तत्त्वज्ञान समर्थ ठेरेल असा विश्वास आचार्यांना वाटतो.

आचार्य जावडेकरांच्या मते समाजवाद हा आजचा युगधर्म असून पार्श्चमात्य स्पर्धात्मक भांडवलशाही खन्या अर्थाने आपले प्रश्न सोडवू शकणार नाही. त्यामुळे त्यांनी मार्कर्सला आपल्या धर्ममार्गातील वाटाडया मानले. जावडेकरांनी मार्कर्सच्या समाजवादाचा अभ्यास करून लोकांना समाजवादाची शास्त्रीय माहिती दिली. तसेच मार्कर्सच्या भौतिकवादाचे व आर्थिक-सामाजिक विचारांचे विश्लेषण केले. त्यांना समाजवादाचे तत्त्व आणि मार्कर्सचे तत्त्वज्ञान मान्य होते पण त्यातील हिंसा मान्य नव्हती. समाजवादी समाज हे लोकशाळीचेच परिणाम असे रूप आहे. त्यामुळे समाजवादात लोकशाही असणे गरजेचे आहे. पण ही लोकशाही भांडवली लोकशाही असता कामा नये असे त्यांचे मत होते. म्हणून आचार्यांनी अहिंसेचा पुरस्कार करणाऱ्या सत्याग्रही क्रांतीशास्त्राचा पुरस्कार केला.

आचार्य जावडेकरांच्या मते सत्याग्रही राज्यमीमांसा ही नवी राज्यमीमांसा असून त्याचा उद्देश शोषणरहित व शासनविरहीत समाज स्थापन करणे हा आहे. सत्याग्रही समाजवाद धनसत्ताक व्यक्तिवादाच्या विरुद्ध असून समाजाच्या हितासाठी कारखानदारांकडून कारखाने काढून घेऊन ते प्रत्यक्ष समाजाच्या मालकीचे करावेत असे त्यांचे सांगणे आहे. सत्याग्रही समाजवादाच्या प्राप्तीसाठी आर्थिक समता आणि औद्योगिक लोकशाही या तत्वांचा स्वीकार करावा लागेल. एकवर्गीय समाज स्थापन करणे हेच सत्याग्रहाचे व समाजवादाचे ध्येय आहे. समाजवाद व सत्याग्रह यांच्या समन्वयातून अन्यायाब्रुद्ध व भ्रष्टाचाराविरुद्ध प्रतिकार करणारा वर्ग संघर्ष अहिंसात्मक मार्गाने वर्गविहीत समाज स्थापन करण्याची सोय असलेला मार्ग आचार्य जावडेकरांनी प्रतिपादलेला आहे.

आचार्याच्या मते म. गांधींना समाजवाद मान्य होता व तो सत्याग्रहाच्या साधनाने प्राप्त होईल अशी त्यांची निष्ठा होती. सत्याग्रही वृत्तीचे समाजवादीच खरा समाजवाद स्थापन करतील असे त्यांना वाटत होते. म्हणून राजकीय स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीनंतर सत्याग्रहाचे पुढील कार्य हिंदुस्थानात व जगात समाजवादाची स्थापना करणे हेच असावे असे आचार्य जावडेकरांचे प्रतिपादन आहे.

आचार्य म्हणतात की, हिंदी समाजवादी पक्ष हा लोकशाही समाजवादाचा पुरस्कर्ता असला तरी सविनय कायदेभंग व अनत्याचारी असहकार हे म. गांधी यांनी शिकविलेले सत्याग्रही लढ्याचे तंत्र योजून आपल्या देशात स्थापन होत असलेल्या लोकशाही राज्याचे समाजवादी लोकशाहीत त्वरित रूपांतर करता येईल असे या पक्षास वाटते आहे. गांधीवाद्यांनी हीच भूमिका स्वीकारून प्रथम सत्याग्रहाच्या बलावर समाजवादी लोकशाहीची स्थापना करावी आणि आपल्या देशात पेटत असलेल्या वर्गकलहाचा अंत त्वरित करावा. गांधीवादी व समाजवादी यांनी असे ठरविल्यास या देशात निर्माण होणाऱ्या समाजवादी संस्कृतस सत्याग्रही अधिष्ठान मिळून त्यात सत्य व अहिंसा यांचे अध्यात्मीक तेज निर्माण होईल असे आचार्य सांगतात.

ज्यांना सत्य आणि अहिंसा यांची खरी उपासना करावयाची असेल त्यांनी समाजवादी बनले पाहिजे आणि ज्यांना खरा समाजवाद हवा असेल त्यांनी सत्याग्रही बनले पाहिजे असे जावडेकरांचे मत आहे. सत्याग्रह म्हणजे ज्ञान व प्रेम किंवा सत्यनिष्ठा आणि अहिंसावृत्ती या संबंधीचा आग्रह होय असे ते म्हणतात. म. गांधी जेंब्हा प्रत्येकाने ईश्वरनिष्ठ झाले पाहिजे असे म्हणतात तेंब्हा प्रत्येकाने स्वतःचे हित करण्याची वृत्ती न धरता सर्वांचे हित होईल अशा बुध्दीने वागत राहिले पाहिजे व त्यासाठी आपल्या सर्वस्वाचा त्याग करावयास शिकले पाहिजे असा त्याचा अर्थ होतो. म्हणून आचार्य म्हणतात की आपल्यावरील प्रत्येक अन्यायाशी

असहकार करण्याची वृत्ती सर्व जनतेला पटली व ती जनता या वृत्तीने संघटीत होऊन भांडवलशाहीशी असहकार करु लागली तर तिला समाजवादाची स्थापना करण्यास कोणत्याही अत्याचाराची आवश्यकता न राहता सत्याग्रही समाजवादाची स्थापना करता येईल.

आचार्य जावडेकर आणि समाजवादी पक्ष -

आचार्य जावडेकरांनी प्रथमपासून काँग्रेसमधील समाजवाद्यांचा पाठपुरावा केला. पुढे ते प्रजा समाजवादीपक्षाचे पाठीराखे बनले. 'प्रजा समाजवादी पक्ष' स्थानन झाल्यावर त्याचे स्वागत करून हा पक्ष मार्क्स-गांधी दोघांच्याही अनुयायांचा मिळून बनलेला पक्ष असेल अशी आशा त्यांनी व्यक्त केली. या काळात त्यांचा नेहरुप्रणित काँग्रेस पक्षाबाबत भ्रमनिरास झाला होता.

मे, १९४८ च्या 'नवभारत'च्या अंकात आचार्य जावडेकरांनी समाजवादी पक्षाबद्दल विवेचन केले आहे. ते म्हणतात, "समाजवादी पक्ष हा प्रत्यक्ष प्रतिकार आणि सत्याग्रह या मार्गानी समाजवादी लोकशाहीची स्थापना आम्ही करु आणि राष्ट्रीय सभेला अवश्य वाटल्यान्न सनदशीर विरोध करु असे म्हणत आहे. निःशस्त्र क्रांती हे त्याने आपले धोरण जाहीर केले आहे. जोपर्यंत देशातील राज्ययंत्र लोकशाही स्वरूपाचे आहे आणि लोकशाहीला आधारभूत असे मतस्वातंत्र्य, आचारस्वातंत्र्य आणि संघस्वातंत्र्य हे हक्क शाबूत आहेत तोपर्यंत आपणास शांततेच्या व न्यायाच्या मार्गाने समाजवादी क्रांती करता येईल अन्ना विश्वास या पक्षाचे अधिकृत नेते बोलून दाखवितात आणि काँग्रेसच्या नावाने राज्य करणाऱ्या पक्षाने जर लोकशाही राज्य नष्ट केले नाही तर प्रत्यक्ष प्रतिकाराच्या पण शांततेच्या मार्गपासून हा पक्ष ढळेल असे वाटत नाही. त्यांच्या मते समाजवादी पक्ष हा विवेकीपक्ष आहे. सन्मार्ग सोडू नये, लोकशाही मोडू नये आणि अविवेकी हिंसा करु नये

अशी त्यांची वृत्ती आहे आणि ही वृत्ती नष्ट न होता, वाढत जाण्यास अनुरूप व अनुकूल अशी परिस्थिती कायम ठेवण्याची जबाबदारी काँग्रेसची आहे. त्यांचा जर लोकशाहीवर व नागरी हक्कावर विश्वास असेल आणि कठोर तत्वनिष्ठेने त्यांनी त्यांचे रक्षण केले तर या देशात समाजवादाची स्थापना करण्यासाठी क्रांती टाळण्याची जबाबदारी समाजवादी पक्ष आपल्या हिंमतीवर पार पाडू शकेल असे वाटते. ही परिस्थिती कायम टिकेल, तर राष्ट्रीय सत्तेचा नेमका सनदशीर मार्ग व समाजवाद्यांचा प्रत्यक्ष निःशस्त्र क्रांतिमार्ग या दोहोंच्या सहाय्याने हिंदुस्थान लोकशाही-समाजवादाची स्थापना करील अशी आशा त्यांनी व्यक्त केली.

डॉ. लोहिया यांच्या पंचमढी अधिवेशनातील भाषणाची आचार्य जावडेकरकृत मीमांसा-

आचार्य जावडेकरांनी डॉ. लोहियांच्या विचाराची चिकित्सा केली. लोहियांची मांडणी त्यांना अंधारातील प्रकाशासारखी वाटली. आचार्य वैचारिकदृष्ट्या लोहियांशी सहमत असल्याचे दिसते. मात्र प्रजासमाजवादी पक्षात फुट पडल्यानंतर त्यांनी लोहियांच्या कार्यपद्धतीवर टिकाही केली आहे. १९५२च्या पंचमढी येथील अधिवेशनातील डॉ. लोहिया यांच्या भाषणांची आचार्यांनी स्वतंत्रपणे चिकित्सा केली आहे. त्यासंदर्भात आचार्य म्हणतात की, डॉ. राममनोहर लोहिया यांनी समाजवादी तत्वज्ञान आणि आपणास अभिप्रेत असणाऱ्या सामाजिक व आर्थिक क्रांतीची संघटना यासंबंधी जे मौलिक व उद्बोधक विचार मांडले त्यामुळे जागतिक समाजवादाच्या इतिहासात हिंदी समाजवाद्यांना कोणते महत्वाचे व विशिष्ट काम करावयाचे आहे याची यथार्थ कल्पना येऊ शकते असे मत त्यांनी व्यक्त केले.

त्यांच्या मते क्रांतीची पूर्तता काही झाले तरी अखेरीस हिंसेवाचून होणारच नाही असा पूर्वग्रह अनेक समाजवाद्यांच्या मनात बध्दमूल झाला आहे. अशा लोकांना उद्देशून डॉ.

लोहिया म्हणतात की क्रांती संपूर्ण होण्याच्या अगदी अंतिम क्षणी हिंसा घडेल किंवा नाही हा प्रश्न अगदी गौण असून आपण सामाजिक क्रांतीची जी संघटना करावयाची ती पूर्णपणे अहिंसेनेच केली पाहिजे आणि अखेरपर्यंत शक्य तो हिंसा टाळावयाची असेच आपले धोरण व तत्व असले पाहिजे असे असले तरी ही क्रांती जन्मास येण्याच्या अंतीम क्षणी जर देशातील राज्यसंस्था केवळ संगिणीच्या जोरावरच आपले अस्तित्व टिकवू लागेल सर्व जनता जर क्रांतिकार्यास प्राणपणाने सहाय्य करण्यास उद्युक्त झाली असेल, तिच्या क्रांतिकारक असहकारामुळे जर राज्यसंस्थेचे शस्त्रबल विघटित व डळमळीत झाले असेल तर जनताच अशा अवस्थेत जबरदस्तीने ते राज्य उल्थून पाण्यास स्वयंप्रेरणेने पुढे येईल अशी अत्याचारी सरकारला अथवा सरकारी नामधारी गटाला सकतीने पदभृष्ट करण्याचा नैतिक हक्क जनतेला आहे. या अवस्थेत घडणारी हिंसादेखील शक्यतो टाळणे व कमी करणे हेच आपले ध्येय असले पाहिजे असे डॉ. लोहिया यांचे प्रतिपादन आहे. हे प्रतिपादन योग्य व समर्पक आहे यात शंकाच नाही.

त्यांच्या मते मात्र अशा अवस्थेतही होणारी अपरिहार्य हिंसा कशी किमान प्रमाणात ठेवावी आणि या अपरिहार्य वाटणाऱ्या हिंसेतून पुन्हा हुकूमशाही अवतरु नये अथवा चिरंतन होऊ नये यासाठी काय करावे याचाही विचार येथे करावयास हवा. त्यासंबंधी आम्हास एवढेच म्हणता येईल की अशी अवस्था प्राप्त झाली असताही जे राजकीय हिंसा करणार नाहीत व केवळ अनत्याचारी लोकसेवा करीत राहतील आणि जे जनतेला क्रांतिकारक सरकारच्या अन्यायाविरुद्ध झगडण्याचा अनत्याचारी मार्ग दाखवून देतील असे युद्ध सत्याग्रहीच अशा अवस्थेत लोकशाहीचा प्राण टिकवून ठेवू शकतील व कोणी हुकूमशाही चिरंतन करण्याचा प्रयत्न केला तरी तो यशस्वी होऊ देणार नाहीत.

अहिंसक क्रांतीची संघटना करण्याचे तीन मार्ग म्हणून डॉ. लोहिया यांनी सांगितले आहेत. विधायक लोकसेवा, निवडणुकी आणि सत्याग्रही प्रत्यक्ष प्रतिकाराचे झगडे या तीन मार्गांची तीन प्रतिके म्हणून त्यांनी फावडे' अनुदानाची पेटी आणि तुरुंग यांचा उल्लेख केला आहे, तो योग्यच आहे.

डॉ. जावडेकर यांच्या मते डॉ. लोहिया यांचा भाषणाचा विशेष म्हणजे मार्क्सवादातील उणीवा आणि त्यातील तात्विक दोष यांचे विवेचन त्यांनी शास्त्रीय पद्धतीने केले आहे हा होय. मार्क्सवादी विचारसरणीत जो नैतिक दृष्टीने पहिला दोष दृष्टोत्पत्तीस येतो तो म्हणजे मार्क्सवादात मानवी जीवनातील शाश्वत मूळ यांना मुळीच स्थान दिलेले नसल्यामुळे त्यांचा नीतिवाद केवळ सापेक्षतावादी बनलेला आहे. तरीही मार्क्सवादाचे अंतिम सामाजिक ध्येय हे दण्डहीन व एकवर्ग समाजाची स्थापना करणे हेच असल्यामुळे त्यात साध्य या दृष्टीने मानवी जीवनातील स्वातंत्र्य, समता व सेवावृत्ती इ. अंतिम मूल्यांचा अंतर्भाव झाला आहे. मात्र हे अंतिम साध्य साकारणसाठी योग्य साधने मार्क्सवादाला उपलब्ध झाली नाहीत असे आचार्य जावडेकर म्हणतात. यापासून बोध घेऊन डॉ. लोहिया यांच्यासारखे हिंदी समाजवादी तत्त्वज्ञान कम्युनिष्टाने व जगातील शोषित जनतेला असा इशारा देतात की, हुकूमशाहीच्या साधनाने दंडहीत समाजाचे ध्येय साकारणार नाही तर गांधींनी दाखवलेला साध्य आणि साधन यांचा निकटचा संबंध व साधनसुचीतेचा सिध्दांत यांच्याद्वारे अहिंसेच्या संघटनेनेच समाजवादी क्रांती घडून येईल असे आचार्यांचे प्रतिपादन आहे.

आचार्य जावडेकरांची मते मार्क्सवादी सामाजिक तत्त्वज्ञानातील दुसरी उणीव डॉ. लोहिया यांनी अशी दाखवून दिली आहे की भांडवलशाहीतील केंद्रित उत्पादन पद्धती जशीच्या तशी कायम ठेवून तिच्यावरील मालकी तेवढी एका वर्गाकडून काढून घ्यावयाची

आणि ती कामगार वर्गाच्या हाती द्यावयाची ही क्रांतिकार्यासंबंधीची मार्कस्वाद्यांची कल्पना पुरेशी नाही असे डॉ. लोहिया म्हणतात.

तर समाजाची लोकशाहीच्या व समाजवादाच्या तन्त्वावर पुनर्धटना करावयाची आणि अखेरीस दंडहीत समाजाच्या ध्येयाकडे प्रगती करावयाची तर भांडवलशाहीतील केंद्रिय उत्पादन पद्धती मोदून टाकून तिच्या ठिकाणी विकेंद्रित उत्पादन पद्धतीची स्थापना केली पाहिजे. अशा रितीने विकेंद्रित उत्पादन पद्धती स्थापन केली तरच राज्यसत्तेचे विकेंद्रीकरण करता येऊन खरी लोकशाही व खरा समाजवाद स्थापता येईल.

आचार्य शेवटी असे म्हणतात की, मार्कस्वादी विचारांतील उणीव दाखवत असताना मार्कस्वादाच्या अविवेकी विरोधकांनाही डॉ. लोहिया यांनी एक इशारा दिलेला आहे. तो असा की आजच्या भांडवलशाही समाजाची आर्थिक घटना न बदलता केवळ सामाजिक उच्च ध्येयांचा व सांस्कृतिक मूल्यांचा घोष करीत राहून उपदेश करण्याने ती सामाजिक ध्येये व ती सांस्कृतिक मूल्ये समाजात मूर्त स्वरूपात येणार नाहीत.

संदर्भ

१. जावडेकर शं. द., 'गांधीवाद', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, पृ. ६, ७, ८, १०.
२. उपरोक्त, पृ. १५, २२, २३, २४.
३. उपरोक्त, पृ. ३४, ३५.
४. उपरोक्त, पृ. ५१, ५२.
५. उपरोक्त, पृ. ४५, ४६.
६. पळशीकर सुहास (सं.) 'सत्याग्रही समाजवाद' (आचार्य जावडेकर निवडक लेख संग्रह), महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, पृ. ३८.
७. जावडेकर शं. द., 'गांधीवाद', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, पृ. ६६, ६९, ७१.
८. पळशीकर सुहास (सं.) 'सत्याग्रही समाजवाद' (आचार्य जावडेकर निवडक लेख संग्रह), महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, पृ. २८८, २८९, २९०, २९२.
९. उपरोक्त, पृ. २७०, २७१.
१०. उपरोक्त, पृ. २५०, २५१.
११. उपरोक्त, पृ. २५६.
१२. लिमये माधव - 'ऋषीतुल्य आचार्य जावडेकर', साधना प्रकाशन, पुणे, पृ. ८८.
१३. पळशीकर सुहास (सं.) 'सत्याग्रही समाजवाद' (आचार्य जावडेकर निवडक लेख संग्रह), महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, पृ. २७१, २७२.

१४. लिमये माधव, 'ऋषीतुल्य आचार्य जावडेकर', साधना प्रकाशन, पुणे, पृ. ६१, ६२.
१५. उपरोक्त, पृ. ११९, १२०.
१६. जावडेकर आचार्य, 'आधुनिक राज्यमीमांसा', लोकशिक्षण, पुणे, लघु ग्रंथमाला, पृ. ११५, ११६, ११८, ११९, १२८.
१७. पळशीकर सुहास (सं.) 'सत्याग्रही समाजवाद' (आचार्य जावडेकर निवडक लेख संग्रह), महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, पृ. ५१, ५२, ५३.
१८. जावडेकर आचार्य, 'आधुनिक राज्यमीमांसा', लोकशिक्षण, पुणे, लघु ग्रंथमाला, पृ. १२५.
१९. चौसाळकर अशोक, 'आचार्य जावडेकर यांचे विचार', साधना साप्ताहिक, साधना प्रकाशन, पुणे, दि. ११ डिसेंबर, १९९९.
२०. जावडेकर आचार्य शं. द., 'प्रस्तावना : गांधीवाद-समाजवाद' (एक तुलनात्मक अभ्यास), महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार, कोल्हापूर, पृ. ५, ६, ७.
२१. उपरोक्त, पृ. २२, २३.
२२. पळशीकर सुहास (सं.) 'सत्याग्रही समाजवाद' (आचार्य जावडेकर निवडक लेख संग्रह), महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, पृ. २२६, २२७, २२८.
२३. उपरोक्त, पृ. ९२, ९३.
२४. उपरोक्त, पृ. ९७, ९८, ९९, १००.